

بررسی قرائت مصاحف منسوب به ائمه علیهم السلام *

زهرا ملایی عشق آباد ** و الهه شاهپسند ***

چکیده

یکی از منابع ارزشمند در بحث تاریخ قرآن، نسخ مخطوط قرآنی است. این منابع، اطلاعاتی درباره قرائت، عد الای، قواعد املای مصاحف و ... در زمان‌های مختلف به دست می‌دهند. مصاحف کهن در بسیاری از کتابخانه‌ها و موزه‌های جهان نگهداری می‌شوند. برخی از آنها با تکیه بر ترقیمه (امضای کاتب)، وقف‌نامه یا دیگر نشانه‌های موجود در مصحف، و یا به صورت شفاهی، به ائمه اطهار علیهم السلام نسبت داده شده‌اند. در کتابخانه مرکزی و گنجینه قرآن و نفایس موزه مرکزی آستان قدس رضوی در مشهد، بیش از ۲۰ قرآن خطی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام وجود دارد. بررسی مصاحف از نظر اختلاف مصاحف، قرائت، عد الای، قواعد املاء و دست خط، در کشف مکان و زمان تقریبی کتابت آنها موثر است و با کمک این مؤلفه‌ها، می‌توان به درستی یا نادرستی انتساب پی برد. این پژوهش، به بررسی چهار مصحف منسوب موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی که بیش‌ترین تعداد صفحات را نسبت به دیگر مصاحف منسوب دارند، پرداخته و با بررسی مؤلفه‌های پیش‌گفته، نشان داده است که انتساب این مصاحف به ائمه اطهار علیهم السلام صحیح نیست، بلکه ویژگی‌های دست خط و قواعد املاء، آنها را به زمانی دورتر از قرن دوم باز نمی‌گرداند. با این حال، دلایلی به این انتساب منجر شده است؛ این دلایل را می‌بایست در خود مصحف و یا در فضای حاکم بر دوره انتساب آن جستجو، و بر این اساس احتمالاتی را مطرح کرد.

واژگان کلیدی: قرآن، قرائات، مصاحف، مصاحف منسوب به ائمه علیهم السلام، اختلاف مصاحف امصار، ترقیمه، رسم المصحف، قرائات دهگانه، عد الای.

*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱/۲۵ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۴/۲۳.

***. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تفسیر قرآن؛ دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم - نویسنده مسئول
(molaii_zahra@yahoo.com).

***. استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (shahpasand@quran.ac.ir).

مقدمه

یکی از مهم ترین منابع مطالعه در تاریخ قرآن، مصاحف کهن بر جای مانده از سده های نخست است؛ بدین جهت، بعد از آغاز تاریخ قرآن نویسی در دوره حاضر، بررسی دقیق این مصاحف، کانون توجه قرار گرفت و تاکنون مطالعات زیادی بر روی آنها انجام شده است. بررسی قواعد کتابت، رسم الخط، قرائت و جنبه های هنری مصاحف کهن، علاوه بر کمکی که به تاریخ گذاری آنها می کند، شناسایی تاریخچه این موارد در قرون نخستین را نیز تسهیل می نماید.

در باب پیشینه ای از بررسی مصاحف منسوب به افراد خاص، که گاه به صورت شفاهی و گاه بر اساس ترقیمه به ائمه اطهار (علیهم السلام) و یا خلیفه سوم منسوب شده اند، علاوه بر کارهایی که به معرفی این مصاحف پرداخته اند،^[۱] پژوهش هایی با رویکرد توصیفی-تحلیلی نیز صورت گرفته است. دکتر مرتضی کریمی نیا به برخی از این مصاحف در مقالاتی با عناوین «مصحف ش ۱ منسوب به امام علی (علیه السلام) در نجف اشرف» (کریمی نیا، www.kariminia.kateban.com/post/2573)، (تاریخ دسترسی: ۱۳۹۴/۷/۱۲)، «یک شاه اسماعیل و این همه زیارت قرآن: درنگی در پدیده جعل امضای کتابت قرآن به نام امامان شیعه» (همو، www.kariminia.kateban.com/post/3457)، (تاریخ دسترسی: ۱۳۹۶/۹/۲۶) و «قرآن منسوب به خط امام رضا (علیه السلام) در آستان قدس رضوی و تکمله های آن» (همو، آینه میراث، ش ۶۰، ۱۳۹۶) پرداخته است. نیز دو نسخه قرآن منسوب به حضرت علی (علیه السلام) و سه مصحف منسوب به عثمان بن عفان، توسط دکتر آلتی قولاج به تفصیل بررسی و به صورت فاکسیمیله چاپ شده است.^[۲] در این پژوهش ها، علاوه بر تحلیل متن مصحف و برخی حواشی آن، به مسأله انتساب و اصالت آن نیز اشاره شده است.

این نوشتار به بررسی قرائت مضبوط در مصاحف منسوب به ائمه (علیهم السلام) در کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته تا بر این اساس، دریابد این قرائت، به قرائت کدام یک از بوم ها نزدیک است. بدین منظور، مؤلفه هایی همچون میزان مطابقت با مصاحف امصار، مقایسه قرائت مضبوط در این مصاحف با قرائات دهگانه، و نیز عد الای آنها را مورد توجه قرار داده است. بررسی مؤلفه هایی همچون قرائت، عد الای و اختلاف مصاحف امصار، علاوه بر اینکه در تاریخ گذاری مصحف مؤثر است، منجر به کشف بوم کاتب می شود. پی بردن به زمان و مکان تقریبی کتابت نسخه نیز به روشن شدن صحت انتساب کمک می کند.

مصاحف منسوب

در اخبار، برخی افراد صاحب مصحف شخصی معرفی شده‌اند. مشهورترین آنها، حضرت علی (علیه السلام)، عثمان بن عفان، عبد الله بن مسعود و ابی بن کعب هستند که در طول تاریخ، مصاحف متعددی به آنها نسبت داده شده است. در این میان، گزارش‌های تاریخی درباره مصادیق مصاحف منسوب به ابن مسعود، بیش از بقیه است. فراء (د. ۲۰۷)، چند مصحف منسوب به ابن مسعود را مشاهده و از آن‌ها نقل کرده است (فراء، معانی القرآن، ۱۹۸۰: ۲۱/۳). فضل بن شاذان رازی (د. ۲۷۰-۲۶۱)، مصحف وی را مشاهده، و ترتیب سوره‌های آن را ذکر کرده است (ابن ندیم، الفهرست، ۱۴۱۷: ۴۴، ۴۳). نقلی از سبکی نشان می‌دهد که در سال ۳۹۸ ق مصحف منسوب به ابن مسعود، بین شیعه نیز رواج داشته است (سبکی، طبقات الشافعیه الکبری، ۱۴۱۳: ۶۵/۴) گزارش ابن ندیم (د. ۴۳۸ ق) نیز از رواج مصاحف منسوب به ابن مسعود تا قرن پنجم هجری حکایت دارد (ابن ندیم، الفهرست، ۱۴۱۷: ۴۴، ۴۳). آنچه در رابطه با این اخبار حائز اهمیت است، اختلاف مصاحف منسوب به ابن مسعود با یکدیگر است. برای انتساب هر مصحف مخالف با مصاحف عثمانی به ابن مسعود، دلایلی قابل طرح است که مخالفت وی با عثمان در هنگام توحید مصاحف، و نارضایتی‌اش به دلیل گماشتن زید بن ثابت برای انجام این امر (ابن ابی داوود، کتاب المصاحف، ۱۴۲۳: ۸۱-۷۰) از این جمله هستند.

در مورد ابی بن کعب، اخبار اندکی مبنی بر مشاهده مصاحف مخالف با مصحف رسمی که به وی منسوب باشد، گزارش شده است (نامعلوم، المبانی، ۱۹۵۴: ۴۷)؛ به عنوان نمونه، محمد بن کعب قرظی (د. ۱۲۰-۱۰۸ ق)، (نامعلوم، المبانی، ۱۹۵۴: ۴۸) محمد بن عبد الملك انصاری (د. ۱۵۰ ق)، (ابن ندیم، الفهرست، ۱۴۱۷: ۴۴) و کسائی (د. ۱۸۹ ق) هر یک مصحف اُبی را دیده و توصیف مختصری از آن ارائه کرده‌اند (دانی، البیان فی عد آی القرآن، ۱۴۱۴: ۷۱). بر مبنای اخبار موجود، نهایتاً تا اواخر قرن دوم، مصاحفی به اُبی منسوب می‌شده است. با توجه به وجود اخباری مبنی بر حضور اُبی در پروژه جمع مصاحف عثمان، (ابن ابی داوود، المصاحف، ۱۴۲۳: ۱۰۴) پذیرش اختلاف مصحف او با مصحف رسمی، از دیرباز مشکل بوده است. به عبارت دیگر، به علت اختلاف موضع ابی و ابن مسعود درباره تدوین مصحف رسمی، تعداد بیش‌تری از مصاحف غیر رسمی به ابن مسعود منسوب شده است (پاکتچی، دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۳: ۶/۴۶۵). نیز گفته‌اند برخی افراد سودجو، با تغییر دادن مصاحف، آنها را با نام افراد مشهوری مانند حضرت علی (علیه السلام)، ابن مسعود و اُبی، به امرا تقدیم کرده باشند (نامعلوم، المبانی، ۱۹۵۴: ۴۸).

مقصود از مصحف شخصی عثمان، نسخه‌ای است که طبق برخی اخبار، وی به هنگام کشته شدن در حال قرائت آن بوده و آثار خونش بر آن مانده است (ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۹۶۸: ۷۴/۳)؛ گزارش ابوعبید (د. ۲۲۴ ق) (سمهودی، وفاءالوفا بأخبار دارالمصطفی، ۱۴۱۹: ۲/۲۰۰) و نیز ابن بطوطه (د. ۷۷۹ ق) (ابن بطوطه، رحله ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۱۲/۲) از مشاهده مصحف خون‌آلود عثمان در عراق و نیز گزارش انتقال چنین مصحفی از عراق به مصر در سال ۳۷۸، (مقریزی، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطوط والآثار، ۱۴۱۸: ۴/۲۰) و هم‌چنین اطلاعی که سمهودی (د. ۹۱۱ ق) از وجود این مصحف در قاهره به دست می‌دهد (سمهودی، وفاءالوفا بأخبار دارالمصطفی، ۱۴۱۹: ۲/۲۰۰)، همه نشان‌دهنده تلاش برای یافتن مصحف شخصی خلیفه مقتول در زمان‌ها و مکان‌های مختلف است. قطعاً استنساخ مصاحفی که به عثمان منسوب است، در تکثیر این اخبار و مصاحف منسوب مؤثر بوده است؛ چه این که دکتر سعاد ماهر با بررسی نوع خط و کتابت مصحف اخیر، ترجیحاً آن را مصحفی دانسته است که عبد‌العزیز بن مروان والی مصر، به کتابت آن امر کرد (سالم، اضواء علی مصحف عثمان بن عفان، بی تا: ۲۴). این محتمل است که برخی کاتبان، هنگام استنساخ از روی مصاحف عثمانی، امضای موجود در نسخه را رونویسی کرده و امضای خودشان را در آن ثبت نکرده باشند. با این حال، باید در نظر داشت که با توجه به شهرت و اعتباری که نسخه شخصی عثمان یا یکی از مصاحف امصار به ارمنان می‌آورد، ادعای داشتن یکی از این نسخه‌ها، خصوصاً نسخه مدینه، کاملاً وسوسه‌انگیز است، و این دلیل تأکید بر خون‌آلود بودن این مصاحف است. تا آنجا که مصحفی در حمص با خط کوفی متاخر، که بر آن آثاری از خون دیده شده، به عثمان نسبت داده شده است^[۳] (همان، ۳۰).

علاوه بر روایات مربوط به جمع و کتابت قرآن توسط حضرت علی علیه السلام و مصحف ایشان، گزارش‌هایی نیز درباره مشاهده مصحفی به خط ایشان در برخی منابع ذکر شده است؛ مانند اینکه ابن ندیم، قرآنی به خط حضرت علی علیه السلام نزد ابویعلی حمزه حسنی مشاهده کرده است (ابن ندیم، الفهرست، ۱۴۱۷: ۴۶) و یا در قرن ششم، مامون بطانچی، دستور به طلاکاری مصحفی به خط امام علی علیه السلام داد (مقریزی، المواعظ والاعتبار بذكر الخطوط والآثار، ۱۴۱۸: ۲/۲۸۹). به هر حال، امروزه تعداد زیادی مصحف با دست خط منسوب به ایشان در مجموعه‌های داخل و خارج از ایران وجود دارد.^[۴]

جز آنچه به امام علی (علیه السلام) منسوب است، به سایر ائمه (علیهم السلام) نیز مصاحف متعددی نسبت داده شده است.^[۵] تیمن و تبرک، قدمت خط و یا سودجویی برخی افراد، و نیز اقدام شیعیان در مقابل رواج قرآن‌های منسوب به عثمان بن عفان، در زمره دلایل انتساب مصحفی به ائمه (علیهم السلام) قابل طرح است. به هر حال، به نظر می‌رسد که حتی اصل این انتساب‌ها مربوط به دوره‌های متاخر باشد. چه اینکه بسیاری از مصاحف منسوب به معصومین (علیهم السلام) در دوره صفویه (دوره رسمی شدن مذهب تشیع) وقف شده است و پیش از این در منابع تاریخی، گزارش‌های اندکی درباره مصاحف منسوب به ایشان وجود دارد. در مورد امام علی (علیه السلام)، تأثیر اخبار ناظر به جمع قرآن توسط ایشان نیز در تعدد مصاحف منسوب مؤثر بوده است. آخرین گزینه این است که این انتساب عکس‌العملی در برابر اتهام شیعه به تحریف قرآن باشد، تا نشان دهد مصحف امام علی (علیه السلام) تفاوتی با مصحف رایج ندارد.

ترقیمه و وقف‌نامه در مصاحف منسوب

یکی از مؤلفه‌های مهم نسخ خطی، ترقیمه یا امضای کاتب است که علاوه بر نام کاتب، اطلاعاتی درباره تاریخ و مکان کتابت را به دست می‌دهد. برخی از مصاحف منسوب به ائمه اطهار (علیهم السلام) دارای ترقیمه هستند و این عمده‌ترین دلیل پذیرش انتساب آنها در طول زمان بوده است. مسأله حائز اهمیت درباره این عنصر در مصاحف، الحاقی بودن آن است. غالباً دست‌خط ترقیمه‌ها در مصاحف منسوب، به وضوح با دست‌خط متن مصحف متفاوت است؛ در برخی موارد خط ترقیمه نسبت به متن، متاخرتر است و در مواردی دیگر، عبارت ترقیمه درون یک قاب تذهیب نوشته شده؛ در حالی که متن مصحف مربوط به دوره‌ای است که کاربرد تذهیب در مصحف منسوب نبوده است. برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در چند مصحف منسوب به امام حسین (علیه السلام) و یک مصحف منسوب به امام رضا (علیه السلام)، ترقیمه با یک دست‌خط ثبت شده است؛ در نتیجه، عبارت ترقیمه توسط یک نفر به چند مصحف مذکور اضافه شده است.^[۶]

هم‌چنین در وقف‌نامه برخی از مصاحف، به انتساب مصحف اشاره شده که در پذیرش انتساب آنها در دوره‌های بعد مؤثر بوده است. به عنوان مثال، در وقف‌نامه تعدادی از مصاحف موقوفه برخی شاهان صفوی مانند سلطان حسین (قرآن ش ۲۰، ف ۵) و یا شاه عباس صفوی (قرآن ش ۱، ف ۷) ضمن اعلام وقف، به انتساب مصحف به امام معصوم (علیه السلام) نیز اشاره شده است. وقف‌نامه‌های شاه عباس صفوی با دست‌خط و امضای شیخ بهایی نوشته شده است که به معنای پذیرش انتساب آنها از سوی او است.

در کتابخانه آستان قدس رضوی، بیش از ۲۰ قرآن خطی منسوب به ائمه اطهار (علیهم السلام) نگه‌داری می‌شود که در وقف‌نامه یا انجامه یا در جایی دیگر به انتساب آنها اشاره شده است. افزون بر این، نزدیک به ۱۵ مصحف با عنوان «منسوب به ائمه اطهار (علیهم السلام)» در کتابخانه ثبت شده است؛ اما در خود این مصاحف، نشانه‌ای دال بر انتساب آنها به ائمه (علیهم السلام) وجود ندارد. در این پژوهش، قرائت چهار مصحف با شماره‌های ۱۵، ۱، ۱۷ و ۱۸ که دارای بیش‌ترین تعداد صفحات هستند، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. دو مصحف شماره ۱ و ۱۸ منسوب به حضرت علی (علیه السلام)، مصحف شماره ۱۵ منسوب به امام سجاد (علیه السلام)، و شماره ۱۷ منسوب به امام صادق (علیه السلام) است.

الف) قرآن شماره ۱ دارای ۳۴۱ ورق در قطع بیاضی است و به سبک کوفی نوشته شده است. در انتهای نسخه، امضای «کتبه علی بن ابی طالب» مشاهده می‌شود و در ابتدای آن وقف‌نامه‌ای با دست‌خط و امضای شیخ بهایی است که به انتساب مصحف به حضرت علی (علیه السلام) اشاره دارد.

ب) قرآن شماره ۱۸ بر اساس ویژگی‌های ظاهری، نسبت به تمام مصاحف منسوب موجود در کتابخانه، قدمت بیش‌تری دارد. این مصحف، دارای ۱۲۰ ورق است و به خط کوفی مایل نوشته شده است. متن این نسخه، نیمه اول قرآن کریم از سوره حمد تا آیه ۱۱۱ سوره کهف را شامل می‌شود. البته در میان صفحات، افتادگی‌هایی نیز وجود دارد. نیمه دوم این مصحف نیز که مشتمل بر سوره طه تا انتهای قرآن است، با شماره ثبت ۴۱۱۶ در همین کتابخانه نگه‌داری می‌شود. مشخصات ظاهری نسخه‌ها مانند قطع عمودی، ابعاد برگه‌ها، شباهت دست‌خط‌های موجود در هر دو نسخه، علامت انتهای آیات و اشتغال قرآن شماره ۱۸ بر نیمه نخست قرآن کریم و قرآن شماره ۴۱۱۶ بر نیمه دوم آن، بر مکمل بودن آنها دلالت دارد. از آنجا که هر دو نیمه این مصحف، فاقد امضای کاتب است، دلیل انتساب آن به امام علی (علیه السلام) را باید در وقف‌نامه جست؛ چرا که واقف آن (ابوالقاسم مقرئ سروری) در وقف‌نامه، مصحف را به خط امام علی (علیه السلام) معرفی کرده است (قرآن ش ۱۸، ف ۸).

ج) قرآن شماره ۱۵ دارای ۳۶۹ ورق به خط کوفی است و از آیه ۱۸۳ سوره بقره تا انتهای قرآن کریم را شامل می‌شود. در صفحه انتهایی بعد از سوره ناس، امضای کاتب نوشته شده است.

د) قرآن شماره ۱۷ نیز دارای ۲۷۸ ورق است. خط آن کوفی است و با توجه به خصوصیات خط، شبیه به مصاحفی است که در زمان تحول سبک عباسی نخستین به سبک نوین یعنی تقریباً در قرن چهارم کتابت شده است. مصحف دارای ترقیمه است، اما صفحه‌ای که ترقیمه در آن نوشته شده، تجدید شده و با خط نسخ کتابت شده است. در ابتدا نیز وقف‌نامه‌ای با امضای شیخ بهایی با تأکید بر انتساب نسخه به امام جعفر صادق (علیه السلام) وجود دارد.

قراءات منسوب به اهل بیت (علیهم السلام)

ذیل برخی از آیات، قرائاتی مختص به معصومین (علیهم السلام) نقل شده است. این قرائات یا روایاتی همراه با سند است که گاه توضیحاتی نیز به همراه دارد، یا بدون سند بوده و تنها ذکر قرائتی منسوب به ایشان است. قرائات منسوب به اهل بیت (علیهم السلام)، گاه موافق رسم الخط و گاه مخالف با آن هستند. طبق برخی اخبار، ائمه نسبت به استفاده موضوعی^[۷] از قرائات نهی، و نسبت به استفاده طریقی^[۸] از آنها ترغیب داشته‌اند، با توجه به این مسأله می‌توان دریافت که این قرائات گاه همچون قرائات دهگانه در مقام ارائه خوانشی از متن رسمی هستند و گاه ماهیت کاملاً تفسیری دارند. در مورد اخیر، مقصود این روایات بیان وحی تنزیلی تفسیری است، و نه وحی تنزیلی قرآنی. (نजारزادگان، سلامة القرآن من التحریف، ۱۳۷۸: ۵۱۸) کاربرد عبارت «هذه قراءة على التفسير» در تفاسیر در مورد برخی قرائات صحابه و تابعان که خلاف رسم مصحف بوده‌اند، نشان می‌دهد تفسیرانگاری اینگونه قرائات، اندیشه‌ای دیرپاست (نحاس، اعراب القرآن، ۱۴۲۱: ۱۶/۳). چنان‌که ابو عبید قاسم بن سلام (د. ۲۲۴) به عنوان عالمی اثرگذار از دوره متقدم، معتقد بود مقصود از این‌گونه قرائات، تفسیر یا تاویل آیات و تبیین معنای آن است (ابوعبید، فضائل القرآن، ۱۴۱۵: ۳۲۵). در بیان حکم قرائات شاذ، بر عدم جواز استفاده موضوعی و جواز تعلیم و تعلم و استفاده طریقی از آنها تأکید شده است؛ (مفلح القضاة و آخرون، مقدمات فی علم القرائات، ۱۴۲۲: ۷۳ و ۷۴) لذا روشن است بیان قرائت، منحصرأً به معنای ارائه متن قرآن نیست و این مسأله در مورد قرائات اهل بیت (علیهم السلام) نیز صادق است.

اختلاف مصاحف امصار

طبق اخبار مربوط به تدوین نسخه رسمی قرآن توسط عثمان، به دستور وی پنج مصحف برای شهرهای مکه، مدینه، کوفه، بصره و شام نوشته شد (زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ۱۹۹۶: ۲۸۵) به گزارش منابعی چون فضائل القرآن ابوعبید و نیز المقنع فی رسم مصاحف الامصار ابوعمر و دانی، این مصاحف در ۴۴ مورد با یکدیگر اختلاف داشتند (ابوعبید، فضائل القرآن، ۱۴۱۵: ۳۲۸-۳۳۳؛ دانی، البیان فی عدای القرآن، بی‌تا: ۱۱۶-۱۰۶) بررسی این موارد، نشان می‌دهد که کاتب مصحف پیرو رسم کدام بوم بوده است. این اختلافات در دو جدول زیر مطرح و مطابقت چهار مصحف نام‌برده با مصاحف امصار نیز در هر موضع ثبت شده است.^[۹]

جدول ۱ - مقایسه مصاحف منسوب با مصاحف امصار

سوره و آیه	۱-صف ۱	۲-صف ۱۵	۳-صف ۱۷	۴-صف ۴۱۱۶/۱۸	مطابقت مصاحف منسوب با مصاحف امصار
بقره: ۱۱۶	و قالوا اتخذ	-	و قالوا اتخذ	و قالوا اتخذ	۱، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
بقره: ۱۳۲	و وصی	-	و وصی	-	۱، ۳- مکه، کوفه، بصره
آل عمران: ۱۳۳	-	و سرعوا	و سرعوا	سارعوا ^[۱۰]	۲، ۳- مکه، کوفه، بصره ۴- مدینه، شام
آل عمران: ۱۸۴	-	و الزبر و الكتاب	و الزبر و الكتاب	و الزبر و الكتاب	۲، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
نساء: ۶۶	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليل	۱، ۲، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
مائده: ۵۳	و يقول الذين	و يقول الذين	و يقول الذين	يقول الذين ^[۱۱]	۱، ۲، ۳- مکه، کوفه، بصره ۴- مدینه، مکه، شام
مائده: ۵۴	من یرتد	من یرتد	من یرتد	من یرتد	۱، ۲، ۳- مکه، کوفه، بصره ۴- مدینه، شام
أنعام: ۳۲	و للدار	-	و للدار	و للدار ^[۱۲]	۱، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
أنعام: ۶۳	لئن انجیتنا	-	لئن انجیتنا	-	۱، ۳- مدینه، مکه، بصره، شام
أنعام: ۱۳۷	شركاهم	-	شركاهم	-	۱، ۳- مدینه، مکه، کوفه، بصره
أعراف: ۳	تذكرون	-	تذكرون	تذكرون	۱، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
أعراف: ۴۳	و ما كنا لنهتدی	و ما كنا لنهتدی	و ما كنا لنهتدی	و ما كنا لنهتدی	۱، ۲، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
أعراف: ۷۵	قال الملا	قال الملا	قال الملا	قال الملا	۱، ۲، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
أعراف: ۱۴۱	انجیناکم	انجیناکم	انجیناکم	انجیناکم	۱، ۲، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
توبه: ۱۰۰	تجرى تحتها	تجرى تحتها	تجرى تحتها	تجرى تحتها ^[۱۳]	۱، ۲، ۳- مدینه، کوفه، بصره، شام ۴- مکه
توبه: ۱۰۷	و الذين اتخذوا	و الذين اتخذوا	و الذين اتخذوا	الذين اتخذوا ^[۱۴]	۱، ۲، ۳- مکه، کوفه، بصره ۴- مدینه، شام

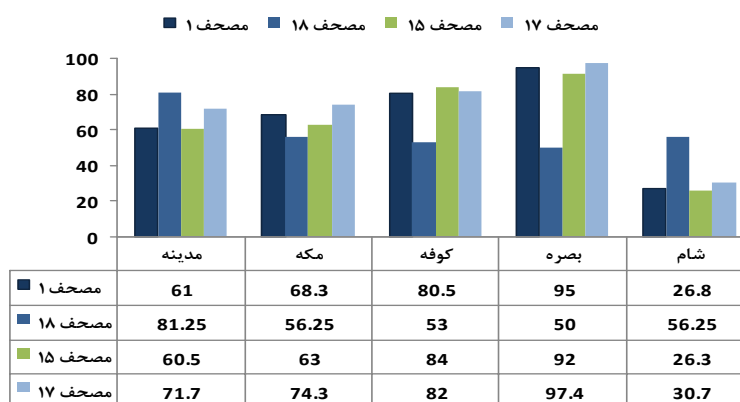

سوره و آیه	۱- صحف ۱	۲- صحف ۱۵	۳- مصحف ۱۷	۴- مصحف ۴۱۱۶/۱۸	مطابقت مصاحف منسوب با مصاحف اصدار
یونس: ۲۲	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم	۱-۲،۳- مدینه، مکه، کوفه، بصره ۴- شام	
إسراء: ۹۳	قل سبحان	قل سبحن	قل سبحان	۱-۲،۳- مدینه، کوفه، بصره	
کهف: ۳۶	خیرا منها	خیرا منها	خیرا منها	۱-۲،۳- کوفه، بصره ۴- مدینه، مکه، شام	
کهف: ۹۵	-	ما مکنی	ما مکنی	۲-۳- مدینه، کوفه، بصره، شام ۴- مکه	
أنبياء: ۴	قل ربی	قل ربی	قل ربی	۱-۲،۳- مدینه، مکه، بصره، شام	
أنبياء: ۳۰	أو لم یر	أو لم یر	أو لم یر	۱-۲،۳- مدینه، کوفه، بصره، شام	
مؤمنون: ۸۷	سیقولون الله	سیقولون الله	-	۱-۲- بصره ۴- مدینه، مکه، کوفه، شام	
مؤمنون: ۸۹	سیقولون الله	سیقولون الله	-	۱-۲- بصره ۴- مدینه، مکه، کوفه، شام	
مؤمنون: ۱۱۲	قال کم لبثتم	قال کم لبثتم	-	۱-۲- مدینه، مکه، بصره، شام ۴- کوفه	
مؤمنون: ۱۱۴	قال إن لبثتم	قال إن لبثتم	-	۱-۲- مدینه، مکه، بصره، شام ۴- کوفه	
فرقان: ۲۵	و نزل الملائکة	و نزل الملائکة	-	۱-۲،۴- مدینه، کوفه، بصره، شام	
شعراء: ۲۱۷	و توکل	و توکل	و توکل	۱-۲،۳- مکه، کوفه، بصره	
نمل: ۲۱	لیاتینی	لیاتینی	لیاتینی	۱-۲،۳،۴- مدینه، کوفه، بصره، شام	
قصص: ۳۷	و قال موسی	و قال موسی	و قال موسی	۱-۲،۳،۴- مدینه، کوفه، بصره، شام	
یس: ۳۵	و ما عملت	و ما عملت	و ما عملت	۱-۲- کوفه ۳،۴- مدینه، مکه، بصره، شام	
زمر: ۶۴	تامرونی	تامرونی	تامرونی	۱-۲،۳- مدینه، مکه، کوفه،	

سوره و آیه	۱- صحف ۱	۲- صحف ۱۵	۳- صحف ۱۷	۴- صحف ۴۱۱۶/۱۸	مطابقت مصاحف منسوب با مصاحف امصار
					بصره ۴- شام
غافر: ۲۱	أشد منهم	أشد منهم	أشد منهم	أشد منهم	۱،۲،۳،۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
غافر: ۲۶	أو أن يظهر	أو أن يظهر	و أن يظهر ^[۱۶]	و أن يظهر	۱،۲- کوفه ۳،۴- مدینه، مکه، بصره، شام
شوری: ۳۰	فیما کسبت	فیما کسبت	فیما کسبت	-	۱،۲،۳- مکه، کوفه، بصره
زحرف: ۶۸	یعباد	یعباد	یا عبادی	یعبادی	۱،۲- مکه، کوفه، بصره ۳،۴- مدینه، شام
زحرف: ۷۱	ما تشتهی	ما تشتهی	ما تشتهی	ما تشتهی	۱،۲،۳- مکه، کوفه، بصره ۴- مدینه، شام
أحقاف: ۱۵	حسننا	احسانا	حسننا	-	۱،۲،۳- مدینه، مکه، بصره، شام ۲- کوفه
محمد: ۱۸	أن تاتیهم	أن تاتیهم	أن تاتیهم	أن تاتیهم	۱،۲،۳،۴- مدینه، بصره، شام
رحمن: ۱۲	ذو العصف	ذو العصف	ذو العصف	-	۱،۲،۳- مدینه، مکه، کوفه، بصره
رحمن: ۷۸	ذی الجلال	ذی الجلال	ذی الجلال	-	۱،۲،۳- مدینه، مکه، کوفه، بصره
حدید: ۱۰	و کلا وعد الله	و کلا وعد الله	و کلا وعد الله	و کلا وعد الله	۱،۲،۳،۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
حدید: ۲۴	هو الغنی	هو الغنی	هو الغنی	الغنی	۱،۲،۳- مکه، کوفه، بصره ۴- مدینه، شام
شمس: ۱۵	ولا یخاف	ولا یخاف	ولا یخاف	-	۱،۲،۳- مکه، کوفه، بصره

نمودار زیر، بیانگر درصد مطابقت رسم الخط چهار مصحف منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام با مصاحف امصار است. در این آمارگیری، تعداد هر بوم (از ستون مطابقت با مصاحف امصار) شمارش شده و بر اساس تعداد کل موارد موجود، درصد مطابقت رسم الخط هر مصحف با مصاحف امصار محاسبه شده است. موارد محذوف و مخدوش، از تعداد کل اختلافات، کسر شده است. بر این اساس، قرآن شماره ۴۱۱۶/۱۸ از ۳۲ مورد اختلاف موجود، در ۲۶ مورد با مصحف مدینه، ۱۸ مورد با مصحف مکه، ۱۷ مورد با مصحف کوفه، ۱۶ مورد با مصحف

بصره و در ۱۸ مورد با مصحف شام موافق است. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، بالا بودن درصد هماهنگی با مصحف مدینه بر مدنی بودن رسم الخط مصحف دلالت دارد. در قرآن ش ۱، از ۴۱ مورد اختلاف موجود، در ۱۱ مورد با مصحف شام، ۲۵ مورد با مصحف مدینه، ۲۸ مورد با مصحف مکه، ۳۳ مورد با مصحف کوفه و در ۳۹ مورد با مصحف بصره موافق است. در نتیجه، این مصحف بیش‌ترین شباهت را با مصاحف عراق و به ویژه مصحف بصره دارد. موافقت مصحف شماره ۱۵ با مصاحف امصار از میان ۳۸ مورد موجود، با مصاحف شام ۱۰ مورد، مدینه ۲۳ مورد، مکه ۲۴ مورد، کوفه ۳۲ مورد و با مصحف بصره در ۳۵ مورد است. این قرآن نیز مانند قرآن ش ۱، به مصحف بصره شباهت بیش‌تری دارد. مصحف ۱۷، از ۳۹ مورد اختلاف موجود، ۱۲ مورد با مصحف شام، ۲۸ مورد با مصحف مدینه، ۲۹ مورد با مصحف مکه، ۳۲ مورد با مصحف کوفه و ۳۸ مورد با مصحف بصره مطابقت دارد. با اطمینان می‌توان گفت این مصحف مطابق مکتب بصره، کتابت شده است.

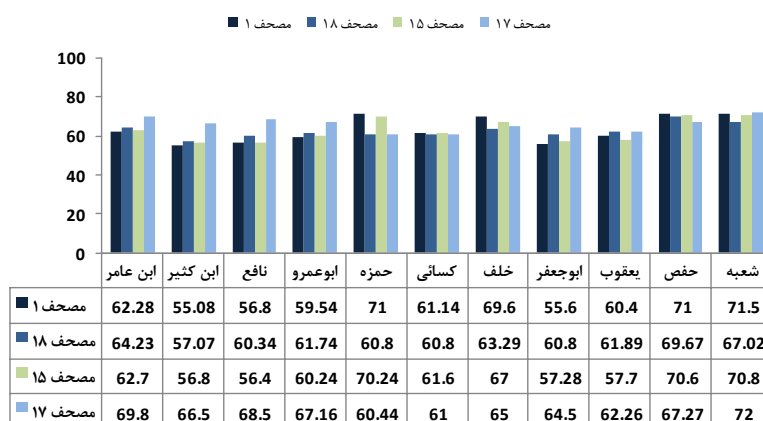
نمودار ۱: درصد مطابقت مصاحف منسوب با مصاحف امصار

چنان‌که دیده می‌شود، جز مصحف ۱۸ که به مصحف مدینه شبیه‌تر است، بقیه این مصاحف به مصحف بصره بیش‌ترین و به مصحف شام کم‌ترین شباهت را دارند.

قرائت مبتنی بر نقاط اعراب و اعجام

به طور معمول، نقاط اعراب و اعجام موجود در مصاحف سده‌های نخست، از افزوده‌های بعدی به آنهاست؛ لذا بر اساس این نقاط نمی‌توان درباره قرائت مورد نظر کاتب مصحف،

اطمینان حاصل کرد؛ با این حال، این قرائت در انتساب مصحف مؤثر بوده است. در این بخش، قرائت مضبوط در هر مصحف که با نقاط قرمز رنگ ثبت شده است، با قرائات دهگانه مقایسه و از این نظر مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. به این منظور، ابتدا تمام فرش الحروف موجود و قابل تشخیص در مصاحف^[۱۷] و مطابقت تمام آنها با هر یک از قرائات دهگانه ثبت شده است؛ سپس تعداد قرائت هر یک از قاریان، شمارش شده و بر اساس تعداد کل فرش الحروف، درصد مطابقت قرائت مضبوط در هر مصحف با قرائت هر یک از قاریان محاسبه شده است. لازم به ذکر است در آمارگیری، موارد مخدوش و بدون اعراب از تعداد کل قرائات کسر شده است. به علت بالا بودن میزان اختلاف دو راوی عاصم در فرش الحروف مستخرج از این مصاحف، در این نمودار، از میان قاریان دهگانه تنها قرائت عاصم به تفکیک دو راوی اش حفص و شعبه مطرح شده است.

نمودار ۱: درصد مشابهت قرائت مضبوط در مصاحف منسوب با قرائات دهگانه

طبق نمودار، قرائت مضبوط در مصحف شماره (۱) بیشترین شباهت را با قرائت قاریان کوفی یعنی عاصم و حمزه با ۷۱ درصد و سپس با قرائت خلف با ۶۸ درصد دارد. اما درصد قرائت کسائی، با اینکه قرائتش کوفی، و خودش راوی حمزه و از مهم‌ترین شاگردان وی است، با دیگر قاریان کوفی اختلاف زیادی دارد. علت این مسأله آن است که اولاً اختیار کسائی به دلیل تبحر وی در ادبیات، صبغه نحوی دارد (ابن مجاهد، السبعة فی القرائات، ۱۴۰۰: ۷۸)؛ لذا انفرادات او از این لحاظ با سنت قرائی کوفه تفاوت یافته است. ثانیاً این اختیار در بغداد رخ داد و در منابع، خبری مبنی بر رواج قرائت وی در کوفه یا شهرهای دیگر وجود ندارد.

(شاه‌پسند، دلالت و مصداق روایت، ۱۳۹۳: ۱۶۲) قرائت این مصحف، کم‌ترین شباهت را با قرائت‌های حجازی و قرائت ابوعمر و بصری دارد. این مصحف با توجه به وقف‌نامه‌ای که در انتهای آن مشاهده می‌شود، توسط شاه عباس صفوی، وقف آستان قدس رضوی شده است. او در سال ۱۰۰۵ ق پایتخت صفویان را از قزوین به اصفهان منتقل کرد (جبار گلباغی، مقدمه زبدة الاصول مع حواشی المصنف، ۱۳۸۳: ۲۵). لذا ممکن است مصحف از اصفهان به مشهد منتقل شده و متعلق به دیار اصفهان باشد. بالا بودن درصد قرائت حمزه نیز این دیدگاه را تقویت می‌کند؛ چراکه در سده‌های نخست از میان قرائات مشهور، قرائت حمزه در اصفهان غالب بود (پاکتچی، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۳: ۱۴/۲۱۴). در عین حال، باید توجه داشت که درصد قرائت حمزه و عاصم در این مصحف یکسان است؛ پس تا این اندازه قطعی است که این مصحف در عراق یا یکی از بوم‌هایی که به لحاظ فرهنگی تابع آن بوده، اعراب‌گذاری شده است.

قرائت مضبوط در مصحف شماره ۱۸، با ۶۹/۶۷ درصد بیش‌ترین شباهت را با قرائت عاصم به روایت حفص و با ۵۷/۰۷ درصد، کم‌ترین شباهت را با قرائت ابن‌کثیر دارد. این مصحف توسط علی بن ابو القاسم مقری سروی، وقف کتابخانه آستان قدس رضوی شده است. با توجه به نسبت «سروی»، واقف فردی از طبرستان و شمال ایران است. در منابع تاریخی، اخباری درباره حضور علویان در این مناطق وجود دارد. نخستین علویان که یحیی بن عبد الله (از نوادگان امام حسن (علیه السلام)) و حدود صد و هفتاد نفر از یاران کوفی، بصری و خراسانی ایشان بودند، از اواخر قرن دوم هجری به طبرستان رفتند (جعفریان، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا پایان قرن نهم، ۱۳۹۵: ۴۵۲/۱). تقریباً در نیمه دوم قرن سوم، دولت علوی در طبرستان شکل گرفت و تا مدت‌ها شهرهای آمل، ساری، گرگان، گیلان و دیلم توسط علویان اداره می‌شد. (همان، ۴۵۷) بنابراین چه‌بسا این مصحف به ایران منتقل شده و یا در مناطق نام‌برده کتابت، و با قرائت عاصم اعراب‌گذاری شده است.

۲۴۳

قرائت مصحف شماره ۱۵ نزدیک به قرائات کوفی است و شباهت زیادی با درصد قرائات مصحف شماره ۱ دارد. قرائت این مصحف بیش‌ترین شباهت را با قرائت عاصم به روایت هر دو راوی و نیز قرائت حمزه با نزدیک به ۷۰ درصد و سپس با قرائت خلف با ۶۷ درصد داراست و کم‌ترین شباهت را با قرائات حجازی و یعقوب بصری دارد.

قرائت مضبوط در مصحف شماره ۱۷، بیشترین شباهت را با قرائت عاصم به روایت شعبه با ۷۲ درصد و کمترین شباهت را با قرائت حمزه و کسایی دارد. بر اساس شواهدی مانند قطع مصحف و دست خط، کتابت این مصحف از قرن چهارم به بعد تخمین زده می شود. تقریباً از این دوره به بعد، قرائت ابوعمر و بصری به تدریج رو به رواج می رفت و ایران نیز از این مسأله مستثنی نبود. در قرن های نخست، قرائت عاصم به روایت شعبه در کنار قرائت حمزه در کوفه رواج داشته است (ابن مجاهد، السبعة فی القرائات، ۱۴۰۰: ۷۱) مقدسی نیز به طور کلی از رواج قرائات هفت گانه در اقلیم عراق خبر داده است (مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ۱۴۱۱: ۱۲۸) گفتنی است قرائت عاصم از ابتدا بیش تر به روایت شعبه، مورد توجه بود (ابن مجاهد، همان).

در مجموع، تفاوت چشمگیری در درصد مشابهت قرائت مضبوط در این مصاحف با قرائت قاریان دهگانه وجود ندارد و توجه به موافقت با قرائت بیش تر قاریان، در ضبط قرائت هر چهار مصحف مورد توجه بوده است. با این حال، با توجه به بالاتر بودن درصد قرائات کوفی، درباره مکان اعراب گذاری این مصاحف، دو دیدگاه قابل طرح است:

نخست اینکه کتابت و اعراب گذاری این مصاحف در عراق انجام، و در زمانی دیگر به ایران منتقل شده اند. بر اساس گزارش های تاریخی، در دو قرن یازدهم و دوازدهم، تعداد زیادی از عالمان شیعه از جبل عامل و عراق به ایران مهاجرت کردند و آثار شیعی فراوانی توسط این عالمان به ایران انتقال یافت (جعفریان، سیاست و فرهنگ روزگار صفوی، ۱۳۸۸: ۱۰۴۹/۲ و ۱۰۵۰) وقف بیش تر این مصاحف در دوره صفوی، در کنار اخباری که درباره مهاجرت عالمان شیعه و انتقال آثار شیعی به ایران در دوره صفوی وجود دارد، مؤید این دیدگاه است.

دیگر اینکه کتابت و اعراب گذاری مصاحف در ایران انجام شده است. مؤید این دیدگاه، وضعیت قرائت در ایران در سده های نخست است. بررسی ها نشان می دهد در دوره های مختلف، تحت تأثیر وقایع سیاسی، مذهبی، فرهنگی و اجتماعی، قرائات مختلفی در ایران رایج بوده است. در سده نخست هجری، صحابه و تابعان مهاجر به ایران، آموخته های خود را در ایران تعلیم می دادند. افراد نام برده در این دوره از قاریان کوفه یا بصره هستند (پاکتچی، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۳: ۱۹۷/۱۴) در اواخر نیمه اول سده نخست هجری، زیاد بن ابیه والی عراق حدود ۵۰ هزار سپاهی را به همراه زن و فرزند به هدف تبدیل خراسان به یک سرزمین عربی، راهی خراسان کرد (همدانی، خراسان - تاریخ، ۱۳۹۱: ۱۶۰/۲۲). لذا رواج

قرائت بوم‌های عراق (کوفه و بصره) در ایران، کاملاً مورد انتظار است. در سده دوم، دانشمندان ایرانی به یادگیری قرائت فرابومی گرایش داشتند و شواهد نشان می‌دهد آنها غالباً قرائت را از قاریان کوفه و بصره فرا می‌گرفتند (پاکتچی، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۳: ۱۴/۱۹۹). در این سده شاهد رواج قرائت کوفی در برخی مناطق هستیم (همان، ۲۱۷) و حتی وجود ویژگی‌هایی چون گرایش به مد و همزه در گویش تاریخی اصفهان این مسأله را تایید می‌کند؛ (پاکتچی، اصفهان - حیات فرهنگی، ۱۳۷۹: ۹/۱۸۲) چراکه تمایل به مد و همزه از ویژگی‌های قرائت حمزه کوفی است (ابن جزری، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، بی‌تا: ۲۶۳) هم‌چنین منابع تاریخی از رواج دو اختیار ابوعبید و ابوحاتم در سده‌های نخست در ایران خبر داده‌اند (مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ۱۴۱۱: ۳۹۵) و بالا بودن درصد قرائت ابوعمر و بصری و اختیار ابوعبید در مصاحف سده چهارم در ایران، (ر.ک: عظیمیان، بررسی قرائت مضبوط در مصاحف مخطوط قرن ۴ آستان قدس رضوی، ۱۳۹۶: ۱۲۶) مؤیدی بر این ادعاست.

رسم الخط

عنصر املائی کلمات، به ویژه در مورد مصاحف مکتوب در سده‌های نخست اهمیت زیادی دارد و علاوه بر اینکه به تاریخ‌گذاری مصحف کمک می‌کند، در بررسی سیر تحول رسم الخط در طول تاریخ نیز مؤثر خواهد بود. هم‌چنین نتایج حاصل از بررسی رسم الخط مصاحف کهن ممکن است در پژوهش‌های پیرامون قرائت، مورد استفاده قرار گیرد. به عنوان مثال در پژوهشی، توجه به ویژگی‌های املائی مصاحف کهن، در تایید قرائت منقول از امام باقر و امام صادق (علیه السلام) از آیه ۹۵ سوره مائده، مورد استفاده قرار گرفته است (شاه‌پسند، دلالت و مصداق روایت، ۱۳۹۷: ۱۲۷) در نوشته‌های قرن‌های نخست به ویژه در مصاحف مکتوب به سبک حجازی، غرائب رسم بیش‌تری مشاهده می‌شود. با گذشت زمان، این غرائب به تدریج کاهش و رسم الخط، تکامل می‌یابد. در این رابطه از اصطلاح «رسم الخط ناقص» (Scriptio Defectiva) استفاده شده است (بلاشر، در آستانه قرآن، ۱۳۷۴: ۹۶). نمونه‌هایی از غرائب رسم، در کلماتی همچون «شی»، «ذو»، «اولوا»، «قال»، «کان»، «عذاب» و موارد دیگر مشاهده می‌شود. این کلمات در رسم ناقص به ترتیب به صورت «شای»، «ذوا»، «اولا»، «قل»، «کن» و «عذب» کتابت شده‌اند.

در مصاحف مورد بررسی، در مصحف ۱۸ تعداد زیادی کلمه با رسم ناقص مشاهده می‌شود. کلمات «قال»، «اولوا»، «ذو» و «عذاب» در مواردی با رسم الخط ناقص نوشته شده است و این بر قدمت بالای مصحف دلالت دارد. در دو مصحف ۱۵ و ۱، غالباً کلمات با رسم الخط کامل نوشته شده است و مصحف شماره ۱۷، فاقد هر گونه غرابت در رسم است که این خود نشان از تعلق آن به زمانی متأخر دارد.

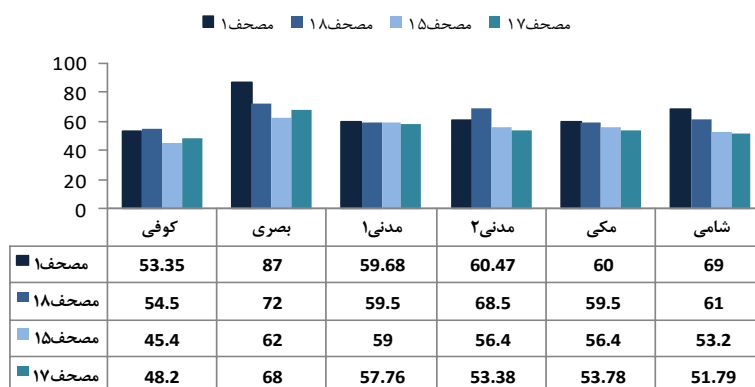
عد الای

عد الای یا شماره‌گذاری آیات، از جمله مباحثی است که در بررسی تاریخ مصحف مورد توجه قرار می‌گیرد. اگر اطمینان یابیم که علائم انتهایی آیه، توسط خود کاتب رسم شده است، با بررسی موارد اختلافی در شیوه‌های عد الای، به شیوه کاتب در آیه شماری پی می‌بریم. در تعیین فواصل آیات، شش شیوه مشهور کوفی، مدنی اول، مدنی اخیر، مکی، بصری و شامی وجود دارد.

در این بخش، آیه‌شماری مصاحف ذکر شده، مورد بررسی قرار گرفته و میزان مشابهت آن با شیوه‌های مشهور، مشخص شده است. شیوه آمارگیری در این بخش، مانند بخش‌های گذشته است؛ به این صورت که ابتدا همه موارد اختلافی شمارش شده و مطابقت هر مورد در مصحف با شش شیوه، مشخص شده است؛ سپس تعداد هر شیوه، شمارش شده و بر اساس تعداد کل اختلافات، درصد مطابقت با هر نظام، محاسبه شده است. این بررسی بر اساس موارد موجود، قابل تشخیص و مورد اختلاف در عد الای، صورت گرفته و موارد محذوف و مخدوش و نیز آیه‌شماری‌های نادر موجود در مصاحف، در آمارگیری لحاظ نشده است. نیز با توجه به اینکه احتمال اضافه شدن سوره‌ها به مصاحف، زمانی بعد از کتابت وجود دارد، عد الای مبتنی بر سر سوره‌ها نیز از آمارگیری کسر شده است. در مصاحف شماره ۱، ۱۵، ۱۸ از سه یا شش نقطه برای نشانه‌گذاری انتهایی آیات استفاده شده است. این شیوه علامت‌گذاری، شیوه‌ای قدیمی است که در مصاحف بسیار کهن کاربرد داشته است. در مصحف ۱۷ از شمسه زرین برای این منظور استفاده شده و روشن است این علائم، زمانی بعد از کتابت به نسخه اضافه شده است؛ چرا که گاهی بین دو آیه فاصله وجود دارد، اما فاقد علامت است و گاهی به دلیل عدم وجود فاصله، علامت در بالای آیه رسم شده است. در مصاحف ۱، ۱۵ و ۱۸، بسمله دارای علامت انتهایی آیه است. همان‌طور که در نمودار زیر نشان داده شده، آیه‌شماری

مصاحف بیشترین شباهت را با عدّ بصری و کمترین شباهت را با عدّ کوفی دارد. نیز در هیچ کدام از مصاحف، حروف مقطعه، آیه مستقل به شمار نیامده است، لذا روشن است آیه شماری آنها بر اساس نظام کوفی نیست.

نمودار ۲: درصد مشابهت عدّ الّای مصاحف منسوب با شیوه‌های مشهور

جمع بندی

بعد از بررسی قرآن‌های منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام، در مجموع می‌توان گفت:

۱. بر اساس جدول اختلاف مصاحف امصار سه مورد از نسخه‌ها نزدیک به مصحف بصره و یکی نزدیک به مصحف مدینه است.
۲. بررسی قرائت این مصاحف نشان می‌دهد تفاوت چشم‌گیری در درصد مشابهت قرائات مضبوط در مصاحف با قرائت قاریان دهگانه وجود ندارد و توجه به موافقت با قرائت بیش‌تر قاریان، در ضبط قرائت آنها کاملاً مشهود است. با این حال، قرائت این مصاحف، بیش‌ترین شباهت را با قرائات کوفی دارند. با توجه به رواج قرائات عراقی در سده‌های نخست در ایران، کتابت و اعراب‌گذاری آنها در ایران، یا کتابت آنها در عراق و انتقال‌شان به ایران در زمانی دیگر، هر دو مورد انتظار است.

۲۴۷

۳. با توجه به نهی ائمه علیهم السلام نسبت به استفاده موضوعی از قرائات؛ مشاهده قرائات منسوب به ایشان که برخوردار از افزوده‌ای نسبت به مصحف رسمی باشند، در مصاحف منسوب ممکن نیست.
۴. عدّ الّای مبتنی بر علائم انتهای آیات در این مصاحف، نزدیک به آیه شمار بصری است و کمترین شباهت را با نظام کوفی دارد.

۵. در مجموع باید گفت زمان کتابت این مصاحف با دوره حیات ائمه اطهار علیهم السلام سازگاری ندارد؛ چرا که برخی ویژگی‌ها مانند قطع مصاحف، سبک دست خط و تکامل املاء و رسم الخط مصاحف بر کتابت آنها از سده دوم به بعد دلالت دارد. علاوه بر این، وجود مواردی از خطا در کتابت در این مصاحف، عدم کتابت این مصاحف توسط امام معصوم را تأیید می‌کند.

۶. می‌توان گفت نزدیک بودن قرائت این مصاحف به قرائت عاصم، موجب شده است که برخی، آنها را به ائمه علیهم السلام منتسب سازند؛ چرا که گفته می‌شود عاصم قرائت را از ابوعبدالرحمن سلمی (دانی، البیان فی عدای القرآن، ۱۴۲۸: ۲۵۷/۱) و او از حضرت علی علیه السلام اخذ کرده است (ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۹۶۸: ۲۱۲/۶).

۷. علاوه بر قرائت مصاحف، دلایل دیگری مانند تیمن و تبرک، قدمت خط، سودجویی برخی افراد، رواج قرآن‌های منسوب به عثمان بن عفان، تأثیر اخبار ناظر به جمع قرآن توسط امام علی علیه السلام و اتهام شیعه به تحریف قرآن از سوی اهل سنت، در زمره دلایل منجر به انتساب این مصاحف به ائمه اطهار علیهم السلام قابل طرح است.

نتیجه

از گذشته تا کنون مصاحف زیادی به افراد مشهور نسبت داده شده است. امروزه نیز تعداد قابل توجهی مصحف منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام و خلیفه سوم وجود دارد که انتساب آنها به صورت شفاهی و یا متکی بر ترقیمه و امضایی است که در مصحف درج شده است. بررسی مصاحف از نظر مطابقت با مصاحف امصار، قرائت وعد الای، به تشخیص تقریبی موقعیت مکانی و زمانی کتابت نسخه کمک می‌کند و در تشخیص اصالت انتساب و یا دلیل آن، موثر است.

در این پژوهش، چهار مصحف منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام از نظر قرائت، وعد الای، مطابقت با مصاحف امصار و رسم الخط مورد بررسی قرار گرفت. لازم به ذکر است که مؤلفه‌های مذکور در این مصحف، با هیچ کدام از بوم‌های پنج‌گانه تطابق تام ندارد و نتایج براساس بیش‌ترین میزان شباهت حاصل شده است؛ البته این مسأله ویژگی تمام مصاحف کهن است. در میان این مصاحف، یک مصحف نزدیک به مصحف مدینه و سایر مصاحف نزدیک به مصحف بصره هستند. قرائت آنها، بیش‌ترین شباهت را به قرائات کوفی دارد و در وعد الای، شبیه به آیه شمار بصری است. در طول تاریخ، گزارش‌های متعددی از مهاجرت شیعیان به ایران وجود دارد و انتقال مصاحفی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام توسط آنها مورد انتظار است، به ویژه این‌که در دوره

صفوی تعداد زیادی از عالمان شیعه از سرزمین‌های جبل عامل و عراق به ایران آمدند و در این مهاجرت، کتابخانه‌های خود را نیز به ایران منتقل کردند. از طرفی با توجه به رواج قرائات عراقی در سده‌های نخست در ایران، کتابت این مصاحف در ایران نیز کاملاً محتمل است. با توجه به ویژگی‌های دست‌خط و قواعد املاء و هم‌چنین وجود خطا در کتابت برخی کلمات، صحت انتساب این مصاحف به ائمه اطهار علیهم السلام قابل پذیرش نیست. با این حال، دلایلی مانند نزدیکی قرائت مصاحف به قرائت عاصم، ارادت به معصومان علیهم السلام و یا رواج مصاحفی منسوب به عثمان بن عفان، منجر به انتساب این مصاحف به ائمه اطهار علیهم السلام شده است.

پی‌نوشت‌ها

[۱] قوچانی، عبد الله، «قرآن‌های سده‌های اولیه اسلامی با رقم الحاقی ائمه اطهار علیهم السلام»، میراث فرهنگی، سال سوم، ش ۶ و ۷، ۱۳۷۱؛ رامین نژاد، رامین، برگ‌هایی نفیس از قرآن‌های منسوب به خط معصومین علیهم السلام، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۹؛ افروند، قدیر، «مصاحف منسوب به حضرت علی علیهم السلام»، گلستان قرآن، ش ۱۱۶، ۱۳۸۱.

[۲] آلتی قولاج، طیار، المصحف الشریف المنسوب الی علی بن ابی طالب (نسخه صنعاء)، استانبول: مرکز الابحاث للتاریخ و الفنون و الثقافة الاسلامیة، ۱۴۳۲؛ همو، المصحف الشریف المنسوب الی عثمان بن عفان رضی الله عنه نسخه متحف الآثار ترکیه و الاسلامیة باستانبول، استانبول: مرکز البحوث الاسلامیة، ۱۴۲۸ق؛ همو، المصحف الشریف المنسوب الی عثمان بن عفان رضی الله عنه نسخه متحف طوپ قاپی سرای، استانبول: مرکز الابحاث و الفنون و الثقافة، ۱۴۲۸ق؛ همو، المصحف الشریف المنسوب الی عثمان بن عفان رضی الله عنه نسخه المشهد الحسینی بالقاهرة، استانبول: مرکز الابحاث و الفنون و الثقافة، ۱۴۳۰ق؛ همو، مصحف شریف منسوب به امام علی بن ابی طالب علیهم السلام (نسخه شماره ۱ کتابخانه آستان قدس رضوی)، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۶ش.

[۳] برخی قرآن‌های منسوب به عثمان بن عفان عبارتند از: مصحف تاشکند، قرآن موزه آثار ترکی و اسلامی استانبول با شماره ۴۵۷، نسخه موزه طوپ قاپی سرای استانبول با شماره ۴۹۱، نسخه مسجد حسینی قاهره، نسخه کتابخانه بریطانی در لندن، مصحف سن پترزبورگ با شماره E20، نسخه کتابخانه ملی پاریس با شماره a328 و قرآن ملک فهد (آلتی قولاج، ۱۴۳۰: ۹۴-۱۵۳).

[۴] برخی از مصاحف منسوب به امام علی (علیه السلام) عبارتند از: مصحف صنعاء، نسخه مسجد حسینی قاهره، نسخه موزه آثار ترکی و اسلامی استانبول با شماره ۴۵۸، سه نسخه در موزه طوب قاپی سرای استانبول با شماره ۲ و ۲۹ و ۳۳، نسخه کتابخانه امیر المؤمنین علی (علیه السلام) در نجف، دو قرآن موجود در خزانه روضه حیدریه در نجف اشرف، نسخه‌ای در مرکز ملی نسخ خطی در بغداد، نسخه موزه ملی عراق با شماره ۱۹۳، قرآنی در دفتر کتابخانه هند در لندن، نسخه کتابخانه ابوالکلام آزاد در دانشگاه علیگر هند، نسخه کتابخانه رامپور رضا در هند با شماره ۱، قرآن موزه پارس شیراز با شماره ۵۴۸، دو نسخه در کاخ موزه گلستان در تهران، نسخه موزه رضا عباسی در تهران، چهار مصحف در موزه ملی ایران با شماره‌های ۴۳۱۷، ۴۲۷۹، ۴۲۹۳ و ۴۲۴۸، ده قرآن در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد با شماره‌های ۱، ۴، ۶، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۸، ۳۱ و ۲۲۸۸ (آلتی قولاج، ۱۴۳۲: ۱۸۷-۱۸۴؛ رامین نژاد، ۱۳۸۹: ۷۱-۱۲۴).

[۵] قرآن ش ۱۲ کتابخانه آستان قدس رضوی و قرآن حرم امامزاده ابراهیم در روستای بیاضه منسوب به امام حسن مجتبی (علیه السلام)؛ قرآن ش ۳۳۸۲ کتابخانه آستان قدس و قرآن ش ۱۰۴۶ در کاخ موزه گلستان منسوب به امام حسین (علیه السلام)؛ قرآن مرکز دایره المعارف انسان شناسی در تهران و قرآن ش ۱۵ کتابخانه آستان قدس منسوب به امام سجاد (علیه السلام)؛ قرآن ش ۱ دار الکتب المصریة در قاهره و قرآن ش ۱۳۷۸ کاخ موزه گلستان منسوب به امام صادق (علیه السلام)؛ قرآن ش ۲۱۴۰۷ کتابخانه ملی ایران و قرآن موجود در موزه آستانه مقدسه حضرت معصومه (علیها السلام) منسوب به امام رضا (علیه السلام). جهت مشاهده نمونه‌های بیش‌تر رجوع کنید به: رامین نژاد، رامین، برگ‌هایی نفیس از قرآن‌های منسوب به خط ائمه معصومین (علیهم السلام)، صص ۲۲۱-۱۲۵.

[۶] کریمی‌نیا، <http://kariminia.kateban.com/post/3457>، (تاریخ دسترسی: ۱۳۹۶/۹/۲۶).

[۷] استفاده موضوعی از قرائات مروی به معنای کاربرد آنها در قرائت نماز و به طور کلی در عبادات است (شاه‌پسند، دلالت و مصداق روایت «اقرأ كما يقرأ الناس»، ۱۳۹۳: ۲۴۵-۲۲۱) این مقاله روایاتی را که مجوز قرائت به شیوه مردم یا قرائت به آموخته هستند، از نظر دلالتی بررسی کرده است. مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي هَاشِمٍ، عَنْ سَالِمِ أَبِي سَلَمَةَ قَالَ: قَرَأَ رَجُلٌ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (علیه السلام) وَأَنَا أَسْتَمِعُ حُرُوفًا مِنَ الْقُرْآنِ لَيْسَ عَلَى مَا يَقْرَأُهَا النَّاسُ، فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (علیه السلام): «مَهْ كُفَّ عَنْ هَذِهِ الْقِرَاءَةِ، اقْرَأْ كَمَا يَقْرَأُ النَّاسُ حَتَّى يَقُومَ الْقَائِمُ (علیه السلام)، فَإِذَا قَامَ الْقَائِمُ (علیه السلام)، قَرَأَ كِتَابَ اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - عَلَى حَدِّهِ».

- [۸] استفاده طریقی به معنای استنباط حکم شرعی از قرائت است (شاه‌پسند، پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۱۳۹۷: ۱۱۲).
- [۹] تصاویر قرآن ۴۱۶، دو صفحه‌ای است؛ لذا در ستون مربوط به صفحه، برای مشخص کردن تصویر سمت راست و چپ به جهت اختصار از دو حرف «ر» و «چ» استفاده شده است. نیز حرف «ف» برای کلمه فریم یا همان تصویر صفحه به کار رفته است.
- [۱۰] حرف «واو» با قلمی دیگر به این بخش از مصحف اضافه شده است (۱۸/ص ۵۸).
- [۱۱] حرف «واو» با قلمی دیگر به این بخش از مصحف اضافه شده است (۱۸/ص ۹۶).
- [۱۲] لام ابتدائی، عمداً مخدوش شده است (۱۸/ص ۱۰۹).
- [۱۳] «من» عمداً کمرنگ شده است (۱۸/ص ۱۶۸).
- [۱۴] حرف «واو» با قلمی دیگر اضافه شده است (۱۸/ص ۱۶۹).
- [۱۵] با توجه به تفاوت رنگ «هـ» با خط مصحف و تفاوت شکل آن با موارد دیگر و نیز کشیدگی حرف «تاء»، احتمال ملحق بودن «هـ» وجود دارد.
- [۱۶] یک الف متفاوت اضافه شده است (۱۷/ص ۲۳۲ چ).
- [۱۷] از آنجا که اعراب مصاحف کهن، هم‌چون اعجام آنها با نقطه ثبت شده است، در انتخاب فرش الحروف تشکیل‌دهنده این جامعه آماری، این ویژگی که قرائت آنها با این نقاط قابل تشخیص باشد، لحاظ شده است. برای مثال، دو قرائت «مالک» و «ملک» به دلیل عدم ثبت الف در این گونه کلمات در مصاحف کهن، صرفاً با نقط اعراب و اعجام قابل تفکیک نیستند؛ لذا در این جامعه آماری قرار نگرفته‌اند.

منابع

۱. قرآن کریم، نسخه ش ۱۸ کتابخانه آستان قدس رضوی
۲. قرآن کریم، نسخه ش ۴۱۱۶ کتابخانه آستان قدس رضوی
۳. قرآن کریم، نسخه ش ۱ کتابخانه آستان قدس رضوی
۴. قرآن کریم، نسخه ش ۲۰ کتابخانه آستان قدس رضوی.
۵. ابن ابی داوود، کتاب المصاحف، تحقیق: محمد بن عبده، قاهره: الفاروق الحديثة، ۱۴۲۳ق.
۶. ابن بطوطة، رحلة ابن بطوطة، رباط: أكاديمية المملكة المغربية، ۱۴۱۷ق.
۷. ابن جزري، محمد، غاية النهاية في طبقات القراء، بی جا: مكتبة ابن تيمية، بی تا
۸. ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون، تحقيق خليل شحادة، بيروت: دار الفكر، چاپ دوم، ۱۴۰۸ق.
۹. ابن سعد، الطبقات الكبرى، تحقيق: احسان عباس، بيروت: دار صادر، ۱۹۶۸م.
۱۰. ابن شبة، عمر، تاريخ المدينة المنورة، تحقيق: فهم محمد شلتوت، جده: ۱۴۱۷ق.
۱۱. ابن مجاهد، السبعة في القرائات، تحقيق شوقي ضيف، قاهره: دار المعارف، چاپ دوم، ۱۴۰۰ق.
۱۲. ابن ندیم، الفهرست، تحقيق ابراهيم رمضان، بيروت: دار المعرفة، چاپ دوم، ۱۴۱۷ق.
۱۳. ابو عبيد، فضائل القرآن، تحقيق مروان عطية وديگران، دمشق - بيروت: دار ابن كثير، ۱۴۱۵ق.

۱۴. آلتی قولاج، طیار، المصحف الشریف المنسوب الی عثمان بن عفان رضی الله عنه
نسخة المشهد الحسينی بالقاهرة، استانبول: مركز الابحاث والفنون والثقافة،
۱۴۳۰ق.

۱۵. آلتی قولاج، طیار، المصحف الشریف المنسوب الی علی بن ابی طالب (نسخة
صنعاء)، استانبول: مركز الابحاث للتاریخ والفنون والثقافة الاسلامیة، ۱۴۳۲ق.
۱۶. بلاشر، رژی، در آستانه قرآن، ترجمه محمود رامیار، تهران: دفتر نشر فرهنگ
اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۷۴ش.

۱۷. پاکتچی، احمد، «ابی بن کعب»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ۱۳۷۳ش.
۱۸. پاکتچی، احمد، «اصفهان - حیات فرهنگی»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹،
۱۳۷۹ش

۱۹. پاکتچی، احمد، «تاریخ علوم قرآن و حدیث در ایران»، تاریخ جامع ایران، مرکز دایرة
المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۴، ۱۳۹۳ش
۲۰. جبار گلباغی، علی، مقدمه زبدة الاصول مع حواشی المصنف علیها: محمد بن
حسین بهائی، قم: شریعت، ۱۳۸۳ش.

۲۱. جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا پایان قرن نهم هجری، تهران: علم،
۱۳۹۵ش.

۲۵۳

۲۲. جعفریان، رسول، سیاست و فرهنگ روزگار صفوی، تهران: علم، ۱۳۸۸ش.
۲۳. حمدان، عمر، «مشروع المصاحف الثانی فی العصر الاموی»، البحوث والدراسات
القرآنیة، سال دوم، ش ۴.

۲۴. دانی، ابوعمر، البيان في عد آي القرآن، تحقيق غانم قدوري حمد، كويت، مركز المخطوطات والتراث، ۱۴۱۴ق.
۲۵. دانی، ابوعمر، المقنع في رسم مصاحف الامصار، تحقيق: محمد صادق قمحاوي، قاهره: مكتبة الكليات الازهرية، بی تا.
۲۶. دانی، ابوعمر، جامع البيان في القراءات السبع، امارات: دانشگاه الشارقة، ۱۴۲۸ق.
۲۷. دروش، فرانسوا، سبک عباسی: قرآن نویسی تا قرن چهارم هجری، ترجمه: پیام بهتاش، تهران: کارنگ، ۱۳۷۹ش.
۲۸. دروش، فرانسوا، قرآن های عصر اموی، ترجمه مرتضی کریمی نیا و آلاء وحیدنیا، چاپ دوم، تهران: هرمس، ۱۳۹۵ش.
۲۹. ذهبی، محمد، تاریخ الاسلام، تحقیق: بشار عواد معروف، بی جا: دار الغرب الاسلامی، ۲۰۰۳م.
۳۰. رامین نژاد، رامین، برگ هایی نفیس از قرآن های منسوب به خط معصومین (علیه السلام)، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۹ش.
۳۱. زرقانی، محمد، مناهل العرفان في علوم القرآن، بیروت: دار الفکر، ۱۹۹۶م.
۳۲. سالم، عبد العزیز، اضواء علی مصحف عثمان بن عفان و رحلته شرقا و غربا، بی جا: موسسه شباب الجامعة، بی تا.
۳۳. سبکی، تاج الدین، طبقات الشافعية الكبرى، تحقیق محمود طناحی و عبد الفتاح حلو، بی جا: هجر للطباعة والنشر، ۱۴۱۳ق.
۳۴. سمهودی، علی، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۹ق.

۳۵. شاه‌پسند، الهه، «دلالت و مصداق روایت "اقرأ كما يقرأ الناس"»، پژوهش‌های قرآن و حدیث، ش ۲، ۱۳۹۳ش

۳۶. شاه‌پسند، الهه، «قرائت عاصم از ابتدا تا اشتها»، رساله دکتری علوم قرآن و حدیث، استاد راهنما: مرتضی ایروانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۳ش

۳۷. شاه‌پسند، الهه، «نقش قرائات منقول از ائمه علیهم السلام در برداشت‌های فقهی شیعه مطالعه موردی آیه ۹۵ سوره مائده»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، ش ۱، ۱۳۹۷ش

۳۸. عظیمیان، مژگان، بررسی قرائت مضبوط در مصاحف مخطوط قرن ۴ آستان قدس رضوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تفسیر قرآن کریم، استاد راهنما: دکتر الهه شاه‌پسند، دانشکده علوم قرآنی مشهد، ۱۳۹۶ش.

۳۹. فراء، معانی القرآن، تحقیق محمد علی نجار و احمد نجاتی، قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۰م

۴۰. قدروی الحمد، غانم، رسم المصحف، عمان: دار عمار، ۱۴۲۵ق.

۴۱. کریمی‌نیا، مرتضی، «یک شاه اسماعیل و این همه زیارت قرآن: درنگی در پدیده جعل امضای کتابت قرآن به نام امامان شیعه»، کاتبان، <http://kariminia.kateban.com/post/3457>، (تاریخ دسترسی: ۱۳۹۶/۹/۲۶)

۴۲. مفلح القضاة وآخرون، مقدمات في علم القراءات، عمان: دار عمار، ۱۴۲۲ق.

۴۳. مقدسی، محمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، قاهره: مکتبه مدبولی، چاپ سوم، ۱۴۱۱ق.

۴۴. مقریزی، تقی‌الدین، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۸ق.

۴۵. نامعلوم، مقدمتان فی علوم القرآن، کتاب المبانی، به کوشش آرتور جفری، مصر:

کتابخانه خانجی، ۱۹۵۴م.

۴۶. نجارزادگان، فتح الله، سلامة القرآن من التحريف، تهران: پیام آزادی، ۱۳۷۸ش.

۴۷. نحاس، ابوجعفر، إعراب القرآن، چاپ اول، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۱ق.

۴۸. همدانی، علی کرم، «خراسان- تاریخ»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۲،

۱۳۹۱ش.

۴۹. واسطی، عبد الله، الكنز فی القرائات العشر، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية، ۱۴۲۵ق.